

Közzététel: 2024. április 12.

A tanulmány címe:

Azonosságok és különbségek a magyarországi népszámlálások történetében, 1870–2022

Szerző:

LAKATOS MIKLÓS

a Statisztikai Szemle nyugalmazott főszerkesztője

E-mail: drlakatosmiklos@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.20311/stat2024.04.hu0367>

Az alábbi feltételek érvényesek minden, a Központi Statisztikai Hivatal (a továbbiakban: KSH) *Statisztikai Szemle* c. folyóiratában (a továbbiakban: Folyóirat) megjelenő tanulmányra. Felhasználó a tanulmány vagy annak részei felhasználásával egyidejűleg tudomásul veszi a jelen dokumentumban foglalt felhasználási feltételeket, és azokat magára nézve kötelezőnek fogadja el. Tudomásul veszi, hogy a jelen feltételek megszegéséből eredő valamennyi kárért felelősséggel tartozik.

1. A jogszabályi tartalom kivételével a tanulmányok a szerzői jogról szóló 1999. évi LXXVI. törvény (Szt.) szerint szerzői műnek minősülnek. A szerzői jog jogosultja a KSH.
2. A KSH földrajzi és időbeli korlátozás nélküli, nem kizárólagos, nem átadható, térítésmentes felhasználási jogot biztosít a Felhasználó részére a tanulmány vonatkozásában.
3. A felhasználási jog keretében a Felhasználó jogosult a tanulmány:
  - a) oktatási és kutatási célú felhasználására (nyilvánosságra hozatalára és továbbítására a 4. pontban foglalt kivétellel) a Folyóirat és a szerző(k) feltüntetésével;
  - b) tartalmáról összefoglaló készítésére az írott és az elektronikus médiában a Folyóirat és a szerző(k) feltüntetésével;
  - c) részletének idézésére – az átvevő mű jellege és célja által indokolt terjedelemben és az eredetihez híven – a forrás, valamint az ott megjelölt szerző(k) megnevezésével.
4. A Felhasználó nem jogosult a tanulmány továbbértékesítésére, haszonszerzési célú felhasználására. Ez a korlátozás nem érinti a tanulmány felhasználásával előállított, de az Szt. szerint önálló szerzői műnek minősülő mű ilyen célú felhasználását.
5. A tanulmány átdolgozása, újra publikálása tilos.
6. A 3. a)–c) pontban foglaltak alapján a Folyóiratot és a szerző(ke)t az alábbiak szerint kell feltüntetni:
„*Forrás: Statisztikai Szemle* c. folyóirat 102. évfolyam 4. számában megjelent, **Lakatos Miklós** által írt, **Azonosságok és különbségek a magyarországi népszámlálások történetében, 1870–2022** című tanulmány (link csatolása)”
7. A Folyóiratban megjelenő tanulmányok kutatói véleményeket tükröznek, amelyek nem feltétlenül esnek egybe a KSH vagy a szerzők által képviselt intézmények hivatalos álláspontjával.

Lakatos Miklós

Azonosságok és különbségek a magyarországi népszámlálások történetében, 1870–2022*

Identities and differences in Hungary in the history of censuses, 1870–2022

Lakatos Miklós, a Statisztikai Szemle nyugalmazott főszerkesztője
E-mail: drlakatosmiklos@gmail.com

A tanulmány több mint 150 éves időszakot tekint át, ezért a terjedelmi korlátok miatt csak néhány alapvető téma bemutatására van lehetőség. A népszámlálások a KSH legjobban dokumentált felvételei közé tartoznak, számos kiadvány, cikk, tanulmány foglalkozott és foglalkozik történetükkel. E sokféle írást is figyelembe véve a jelen dolgozat a legfontosabb népszámlálási alapelvek és néhány népszámlálási folyamatszakasz bemutatását tűzi ki célul, oly módon, hogy elemzi ezeknek az alapelveknek a gyakorlati érvényesülését, népszámlálásonkénti azonosságát vagy különbözőségét.

A népesség számbavételére már az államok kialakulásával egy időben sor került, célja eredetileg főleg az adókimutatás, illetve a katonai szolgálatra kötelezhető férfiak összeírása volt. Újkori, mai fogalmak szerinti népszámlálásokat az Egyesült Államokban 1790-től, Európában a 19. század második felétől tartanak rendszeresen. Az összeírások idővel a világ számos országában elterjedtek, kialakítva azokat az alapvető módszertani megoldásokat, amelyek a mai censzusokat is jellemzik. A népszámlálások fő jellegzetessége, hogy teljes körűek, a felvett adatok elsősorban statisztikai célokat szolgálnak, az információk feldolgozását egyre tökéletesebb módszerek szerint végzik, és az eredmények nyilvános publikációkban jelennek meg. Magyarországon az első modern értelemben vett népszámlálást 1870-ben hajtották végre, azóta – többnyire tízévente – tizenhat censzust tartottak.

* A 61. Közgazdász Vándorgyűlésen, Egerben, 2023. szeptember 21-én megtartott előadás írott változata.

1. Történelmi háttér

Magyarország múltjának legutóbbi 150 éve bővelkedett történelmi fordulatokban, rendszerváltozásokban, gazdasági fejlődésben, társadalmi átalakulásban, szoros összefüggésben a nemzetközi környezet változásaival is. Ezek a politikai, gazdasági, társadalmi folyamatok olykor közvetett, olykor közvetlen hatással voltak a mindenkor népszámlálások megtartására, ezért érdemes a cenzusok idején, az adott korra jellemző történelmi folyamatokról is röviden szót ejteni (*Romsics, 2017*).

1.1. Az 1870–1910 közötti népszámlálások

Az 1867. évi kiegyezés után kialakultak a polgári állam keretei, rendkívül gyors gazdasági növekedés indult el, de a viszonylag békés nemzetközi környezet is biztosította e korszak politikai, gazdasági és társadalmi stabilitását, ami hatással volt a tízévente végrehajtott népszámlálások lebonyolítására. Az ország területe lényegében nem változott, a népesség iskolai végzettsége emelkedett, az írástudatlanság visszaszorult, így a lakosság egyre inkább aktív résztvevője lehetett a népszámlálásoknak. A polgári állam működése, a gazdasági-társadalmi folyamatok alakulása szükségessé tette az ország népszámlálások általi népesedési és lakáshelyzetének megismerését, ami szintén segítette a szakmai statisztikai apparátus kiépülését, a népszámlálásokat körülvevő jogi környezet kialakítását.

1.2. Az 1920. évi népszámlálás

Az első világháború, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, az 1918–1919-es forradalmak, az idegen megszállás és a trianoni békeszerződés mély válságba sodorta az országot. A nehéz körülmények ellenére megtartották az 1920. évi népszámlálást, mivel szükség volt a jelentősen megváltozott országterületen élő lakosság, a világháborús veszteségek, a trianoni békeszerződés társadalmi-gazdasági hatásainak számbavételére.

1.3. Az 1930. évi népszámlálás

Az 1920-as évek elejének gazdasági-társadalmi válságából az országnak sikerült viszonylag gyorsan kilábalnia, jelentős gazdasági növekedés indult meg, a gazdasági és társadalmi viszonyok konszolidálódtak, azonban az 1929–1933. évi gazdasági világválság ideiglenesen visszavetette ezeket a folyamatokat. A nehézségek ellenére megtartották az 1930. évi népszámlálást, az általános, szokásos célon túl azzal is számolva, hogy az összeírás információt ad olyan aktuális kérdésekről, mint az egyre növekvő munkanélküliség, a foglalkoztatási és lakhatási válság.

1.4. Az 1941. évi népszámlálás

Az 1941. évi népszámlálás végrehajtását nagyban befolyásolta Magyarország részvétele a második világháborúban. Bár a háború Magyarországot egyelőre közvetlenül nem érintette, a gazdasági és társadalmi folyamatokban már jelentkezett a hatása. A legnagyobb változást az ország területi gyarapodása jelentette, amely alapján a népszámlálás megnövekedett területen élő lakosságot és a háborús konjunktúra következtében módosuló társadalmi-gazdasági helyzetet regisztrálhatta, az adatok kiaknázását azonban a háború lehetetlenné tette. Az adatfeldolgozás ugyan lényegében megtörtént, de a publikációra csak jóval később (1947-ben, illetve az 1970-es, 1980-as években) kerülhetett sor, így a népszámlálás anyaga főleg történeti statisztikai értéket képviselt.

1.5. Az 1949. évi népszámlálás

A második világháború pusztításai Magyarországot nagyban érintették, az ország infrastruktúrájában jelentős kár keletkezett, a háborús emberveszteségek igen magasak voltak, a jelentős népességmozgás következtében a lakosság összetétele némileg megváltozott, új társadalmi és gazdasági körülmények alakultak ki. Az évtized végére megtörtént a kommunista hatalomátvétel, ezzel Magyarország történetének új korszaka kezdődött. Erről ad pillanatképet az 1949. évi népszámlálás, amelynek kérdései már figyelembe vették a tervgazdálkodás igényeit és megpróbálták felmérni a kezdeti változások gazdasági, társadalmi hatásait.

1.6. Az 1960–1980 közötti népszámlálások

A korszak három népszámlálását a magyar gazdaság és a társadalmi viszonyok konszolidációja közepette hajtották végre. Jelentősen nőtt a népesség iskolai végzettsége, figyelemreméltó társadalmi, területi mobilitási folyamatok indultak be, megnőtt a városi lakosság száma és aránya. A népszámlálásokat végrehajtó statisztikai apparátus is igen stabil volt, a népszámlálásokat szervező szűk szakértői gárda közel harminc éven át irányította az összeírásokat, aminek eredménye volt a három népszámlálás előkészítésében, végrehajtásában és az adatok közlésében tetten érhető folyamatosság.

1.7. Az 1990. évi népszámlálás

Az 1980-as évtizedben a korábbi mérsékelt gazdasági növekedés megtorpant, a nemzetközi környezet is megváltozott, az évtized végére a gazdasági-társadalmi életben egyaránt jelentkeztek válságjelenségek, kialakultak a rendszerváltozás feltételei. Hónapról hónapra változó feszült politikai környezetben kellett lebonyolítani az 1990. évi népszámlálást. A bizonytalanság a népszámlálás végrehajtásáért felelős helyhatóságokat is jellemezte, hiszen már a census végrehajtásának évében kitértek az országos és helyhatósági választások időpontját, amelynek megszervezése szintén a helyhatóságok feladata volt. Annak ellenére, hogy az 1990. évi népszámlálás előkészítésére és lebonyolítására zaklatott politikai és társadalmi környezetben került sor, az összeírás sikeresen megtörtént, és fontos látópontra adott a negyvenéves korszak végének társadalmi viszonyairól.

1.8. A 2001–2022 közötti népszámlálások

Az 1990-es évtizedben kialakultak a piacgazdaság feltételei, így megváltozott politikai-társadalmi-gazdasági körülmények között kellett végrehajtani a 2001. évi népszámlálást. Egyre szorosabbá vált a nemzetközi együttműködés, a népszámlálási tematika kialakításakor erőteljesen figyelembe kellett venni az ENSZ, de különösen az Európai Unió statisztikai hivatalának, az Eurostatnak a népszámlálási ajánlásait. A korábbi évtizedekhez képest új (régiektől) témák jelentek meg a népszámlálási programokban, amelyek közé tartozott például a munkanélküliség, a vallási hovatartozás, a fokozott nemzetközi és belső területi migráció megfigyelése. Mindhárom népszámlálásra jellemző volt a technikai fejlődés által nyújtott lehe-

tőségek igénybevétele, különösen a 2011. és a 2022. évre, ahol a végrehajtás mód-szerében jelentős változást jelentett az adminisztratív nyilvántartások és az internetre alapozott összeírások alkalmazása.

2. A népszámlálások végrehajtásának alapelvei

A 19. század közepétől megtartott modern szemléletű népszámlálásoknál már a kezdetektől kialakultak azok az alapelvek, amelyek e censzusok többségét jellemzik. Ezek közé tartozik, hogy az összeírás egy meghatározott területen minden személyre és lakásra kiterjed (teljeskörűség), meghatározott időpontra vonatkozik (eszei időpont), és a végrehajtás rövidebb-hosszabb idő (két hét–másfél hónap) alatt megtörténik, valamint a számlálások bizonyos időközönként ismétlődnek (általában tízévenként). A teljes körű népszámlálások végrehajtása állami feladat, tekintettel arra, hogy csak az állam rendelkezik azokkal az erőforrásokkal, szervezeti keretekkel és erőszakmonopóliummal, amelyek szükségesek egy ilyen jelentős nagyságrendű összeírás végrehajtásához. A népszámlálásokat legfőképpen az különbözteti meg a többi, általában mintavételes lakossági összeírástól, hogy a válaszadás kötelező, megtagadása szankciókkal járhat (Rózsa–Kovács, 2017; 2018).

Már a 19. század közepétől megtartott népszámlálások esetében is nyilvánvalóvá vált, hogy amennyiben különböző országokban megrendezett censzusok adat-tartalmát összehasonlíthatóvá kívánják tenni, szükség van valamilyen szintű nemzetközi koordinációra, különösen a népszámlálások alapelvei tekintetében. Az aktív magyar részvétellel 1872-ben Szentpéterváron tartott 8. Nemzetközi Statisztikai Kongresszuson megállapodás született a népszámlálási alapelvek „nemzetközi minimumáról”: a) a népszámlálási adatfelvételt név alapján kell végrehajtani, b) a tényleges népességre vonatkozóan, c) lehetőleg tízévenként, d) 24 óra leforgása alatt, e) az adatok között szerepelnie kell a következő változóknak: a személy neve, kora, neme, a háztartásfőhöz való viszonya, családi állapota, foglalkozása, vallása, nyelve, iskolázottsága, születési helye és állampolgársága, lakóhelye és esetleges testi, érzékszervi vagy szellemi fogyatékoságának a megjelölése (Rózsa, 2005). Ezenkívül javaslat született arra vonatkozóan, hogy valamennyi állam egy időben, mégpedig a 0-val végződő évek utolsó napján tartson népszámlálásokat (Őri–Pálházy, 1989).

2.1. Eszmei időpont (egyidejűség), a népszámlálások végrehajtásának ideje

Azt az időpontot, amelyre vonatkozóan a népesség állapotát rögzítik, eszmei időpontnak nevezik. Ennek meghatározása biztosítja az egyidejűséget, mintegy pillanatfelvételt, kimerevített képet ad az ország lakosságának eszmei időpontbeli állapotáról. Sok évtizeden keresztül azzal próbálták az eszmei időpont jelentőségét az összeírók számára érzékletessé tenni, hogy kimondták: aki az eszmei időpont után halt meg, azt a személyt az összeírásakor figyelembe kell venni, viszont azt, aki az eszmei időpont után született, nem. Az eszmei időpont elve, jelentősége az összes eddig megtartott magyarországi népszámlálás során érvényesült, ugyanakkor a kitűzött eszmei időpont naptári ideje néha módosult.

A hazai népszámlálások eszmei időpontja:

- 1870-ben január 1-jén 0 óra,
- az 1880., az 1890., az 1900., az 1910., az 1920. és az 1930. évben december 31-én éjfél,
- 1941-ben január 31-én éjfél,
- 1949-ben, 1960-ban, 1970-ben, 1980-ban és 1990-ben január 1-jén 0 óra,
- 2001-ben február 1-jén 0 óra,
- 2011-ben és 2022-ben október 1-jén 0 óra volt.

Magyarországon tehát 1941-től és az utolsó három népszámlálástól eltekintve a népszámlálások eszmei időpontja a december 31-e és január 1-je közötti éjfél volt.

A december végi időpont kijelölésével kapcsolatban már a kezdetektől voltak ellenvetések (*Thirring, 1983; 1988; 1989*). Az eszmei időpontot célszerű úgy kijelölni, hogy ebben az időben ne legyenek nagy népességmozgások, ebből a szempontból a december végi időpont nem tekinthető ideálisnak, hiszen a karácsony és az újév között az ünnepek miatt jelentősen megnő a népesség ideiglenes mobilitása, továbbá ez az időszak nem nyújt átlagos képet a lakosság mindennapjairól. Az esetleges zordabb téli időjárás sem segítette az összeírás hatékony végrehajtását, illetve a számlálóbiztosok többségét adó pedagógusok jelentős része a tanítás téli szünete alatt nem szívesen vállalta az összeírásban való részvételt. Ugyanakkor kötelezettséget jelentett, hogy a népszámlálás szervezői betartsák az 1872. évi szentpétervári tanácskozásnak az eszmei időpontra vonatkozó ajánlásait, valamint a Monarchia időszakában igazodni kellett ahhoz, hogy az osztrák tartományokkal egy időben rendezzék meg a népszámlálást. Az 1990-es évtizedben már nem tekintették kötelező érvényűnek a december végi eszmei időpontot, azért sem, mert a nemzetközi ajánlások sem ragaszkodtak szigorúan ehhez, számos ország tartott éven belül megállapított egyéb időpontban népszámlálást. Így a népszámlálások

próbájának is tekinthető mikrocenzusok esetében 1996-ban és 2005-ben április 1., 2016-ban október 1. volt az eszmei időpont, a pozitív tapasztalatok segítették az 1990. évi népszámlálásokat követően a népszámlálás december végi eszmei időpontjától eltérő dátum kiválasztását.

A rendszeressé váló népszámlálások végrehajtási idejét a népszámlálások szervezői igyekeztek rövidre szabni, több mint száz éven át az összeírás idejét 1–15 napban állapították meg, csak az 1980. évi népszámlálás után kezdett a végrehajtás ideje egy–másfél hónapra kitolódni (1870–1930, 1960: 10 nap; 1941, 1949: 15 nap; 1970, 1980: 14 nap; 1990: 30 nap; 2001: 28 nap; 2011: 39 nap; 2022: 59 nap). A rövid összeírási időre való törekvés egyik oka, hogy az eszmei időponttól történő távolodással – a feledésből adódóan – növekszik az adatok pontatlanságának valószínűsége, továbbá az összeírók, ezen belül a pedagógusok foglalkoztatását sem volt célszerű hosszú időre elhúzni. A népszámlálás tematikája egyre bővült, a kérdőívek kitöltése is hosszabb időt vett igénybe, így már nem lehetett tartani a sok évtizeden át alkalmazott viszonylag rövid időtartamot, és hosszabb időt kellett hagyni a népszámlálás végrehajtására. A 2011. és a 2022. évi népszámlálás esetében pedig már a többféle adatfelvételi módszer kombinatív alkalmazása is indokolta a végrehajtás idejének meghosszabbítását.

2.2. A népszámlálás végrehajtása állami feladat, törvényi szabályozással

Már a kezdetektől nyilvánvaló volt, hogy a teljes lakosságot átfogó, kötelező jellegű összeírást csak állami feladatként lehet végrehajtani, aminek a jogszabályi háttérét is meg kellett teremteni. E mindenkire kiterjedő összeírást pedig csak a jogszabályi hierarchia élén álló, az Országgyűlés által elfogadott törvénnyel lehet megoldani. Ez az elv nemzetközileg is elfogadott volt, azonban voltak országok, amelyek jogi szempontból eltérő eljárásokat alkalmaztak, például az USA-ban az alkotmány rendelkezik az összeírásról.

Magyarországon ebből a szempontból következetes volt a törvényi szintű szabályozás, kivételként történelmi körülmények nyomán 1949-ben kormányrendeletben szabályozták ezt a feladatot, és 1960–1990 között az akkori jogi berendezkedésben a törvénnyel egyenlő súlyúnak számító törvényerejű rendeletben szóltak a népszámlálásról. Abban azonban, hogy a népszámlálást elrendelő törvények milyen tartalommal bírtak, voltak eltérések.

Már a statisztikai szolgálat megalakulásának kezdetén szó volt arról, hogy kell egy olyan törvény, amely szabályozza a statisztikai hivatal és a tágabb értelemben

vett statisztikai szolgálat működését, ez 1874-ben az első statisztikai törvény elfogadásával valósult meg (1874. XXV. törvény-cikk az országos statisztika szervezéséről). Az elmúlt 150 év hét statisztikai törvényének mindegyike tartalmazott a statisztikai szolgálat működéséről, a statisztikai összeírások alapelveiről szóló rendelkezéseket. A népszámlálásokat elrendelő törvények csak a legfontosabb szabályokat sorolták fel, további rendelkezések jelentek meg e törvények végrehajtási rendeleteiben, a KSH vezetőjének közleményeiben, utasításaiban. A népszámlálási törvények a legtöbb esetben tartalmazták az alapelvekkel kapcsolatos rendelkezéseket, de néhány alkalommal csak utaltak az érvényben lévő statisztikai törvényre, vagy egy-egy alapelv megjelentetésénél inkább hagyatkoztak a végrehajtási rendeletben történő közzétételre.

Az eszmei időpont megjelölését, az egyidejű lakásösszeírás kötelezettségét mindegyik népszámlálási törvény tartalmazta. A népszámlálás végrehajtásának időtartamáról viszont csak az 1880–1960 és a 2001–2022 között alkotott népszámlálási törvények rendelkeztek, a többi esetben alacsonyabb szintű jogszabályban találhatjuk meg az ezzel kapcsolatos teendőket (1870, 1970–1990).

A népszámlálások lényegét jelentő, a valós adatok szolgáltatására vonatkozó kötelezettség elrendelését a népszámlálási törvények többsége magában foglalta (1870–1890, 1960–2022), azonban 1900–1949 között csak utalás történt az aktuális statisztikai törvényre, oly módon, hogy a hivatkozás az esetek többségében az adott törvény konkrét paragrafusára vonatkozott.

A népszámlálások teljeskörűségének biztosítását a népszámlálást elrendelő jogszabályok úgy oldották meg, hogy megállapították az összeírtak körét. Az első száz évben e fontos rendelkezést nem emelték be a népszámlálási törvényekbe, hanem a népszámlálásokról részletkérdéseit tartalmazó végrehajtási rendeletekben, KSH-elnöki közleményekben, utasításokban szabályozták (1870–1980). Ezt követően a jogalkotó belátta, hogy ha az adatszolgáltatási kötelezettséget törvényi szinten kell szabályozni, akkor az összeírtak körét is ezen a szinten célszerű rendezni, így az összeírtak körének meghatározását 1990–2022 között már a népszámlálási törvények tartalmazták.

A kezdetektől nyilvánvaló volt, hogy az egyre bővülő népszámlálási tematika révén rendkívüli sok személyes adat halmozódik fel, ezért biztosítani kellett a lakosságot arról, hogy az adatokat csak statisztikai célra használják fel. A legkézenfekvőbb megoldás az volt, hogy ezt a népszámlálási törvények magukban foglalják, ennek szellemében jártak el az 1960–2022. évi népszámlálási törvények alkotói. 1900 és 1949 között viszont inkább az adott korszak statisztikai törvényére utalva rendelkeztek erről, 1870–1890-ben pedig ezt a lakosságot megnyugtató rendelkezést a törvénytől alacsonyabb szinten szabályozták (Lakatos, 2000).

A népszámlálási törvények többsége nem tartalmazta a népszámlálási felvételek tematikáját (1870–1990), ezt alacsonyabb szintű jogszabályok rendezték. 2001

és 2022 között viszont a népszámlálás legfontosabb kérdéseinek felsorolása bekerült a törvény szövegébe, biztosítékként arra, hogy a lakossági adatok felvétele csak a törvényben jelzettek szerint történik.

2.3. A valóságnak megfelelő adatszolgáltatás kötelezettsége

Mint láttuk, a jogszabály kimondja, hogy nem akármilyen adatszolgáltatási kötelezettségről van szó, hanem arról, hogy mindenki a valóságot kifejező adatot köteles szolgáltatni. Ha az adatszolgáltató nem teljesítette adatszolgáltatási kötelezettségét, vagy nem a valóságnak megfelelő adatot szolgáltatott, szankciókra számíthatott. Ezek hol nevesítetten jelentek meg a népszámlálási törvényben (pl. 1890. évi népszámlálás), hol a statisztikai törvényre utaltak (pl. 1900. évi népszámlálás), hol meg sem említették a szankciókat (pl. 1980. évi népszámlálás).

A népszámlálások során a valóságnak megfelelő adatszolgáltatás teljes mértékben a lakosság belátására lett bízva, így például a szolgáltatott adatok helyességét nem kellett hatósági okmányokkal igazolni (volt néhány kivétel, például 1910-ben a választójogi reformmal kapcsolatban). Már korábban felvetődött, hogy az egyéni érzékenységek szempontjából akadnak különbségek az egyes kérdések között, például a tematikában vannak olyan kérdések, melyek – a bevallás szempontjából – „semlegesek”, és elvárható a valóságnak megfelelő adatszolgáltatás (például demográfiai vagy lakásadatok), de vannak olyan kérdések is, amelyek jobban érintik a személyes szférát (például vallásra, egészségi állapotra vonatkozó információk). Ezért már az 1930-as években javaslat született arra, hogy egyes kérdések megválaszolását tegyék önkéntessé (*Földes, 1939*).

A népszámlálásoknál (is) alapvető jelentősége van annak, hogy a lakosság bizalommal viseltessen az államhatalom iránt, és higgyen abban, hogy a statisztikai célú felvételek adatait nem használják fel adminisztratív célra. A népszámlálások szervezői már a modern népszámlálások kezdetétől a kommunikációjuk közepontjába állították ezt a kérdést, a jogalkotó is igyekezett biztosítékokat adni arra, hogy a felvett adatok a statisztika körén belül maradnak. Az a tény azonban, hogy 1945 és 1948 között a német nemzetiségűek kitelepítéséhez felhasználták az 1941. évi népszámlálási adatokat, súlyos bizalmi válságot okozott a népszámlálási adatfelvételek terén (*Heinz–Lakatos, 2004*).

A rendszerváltozás után – a nemzetközi trendnek megfelelően – a személyes adatok védelme még inkább előtérbe került, és a magyar népszámlálások történetében egyedülálló módon 2001-ben és 2011-ben bizalomerősítőként nem kellett felírni a kérdőívre az adatszolgáltató nevét. 2022-ben azonban visszatértek a ko-

rábban és nemzetközileg is elfogadott módszerhez, az adatszolgáltató nevének szerepeltetéséhez, ami megkönnyítette az adatok feldolgozását és a népszámlálási információk adminisztratív adatok általi ellenőrzését.

A jogszabályi környezet rendszerváltozás utáni változása és a nemzetközi ajánlások is arra ösztönözték a népszámlálások szervezőit, hogy az érzékeny kérdésekre történő válaszadást önkéntessé tegyék. Ezért a 2001., a 2011. és a 2022. évi népszámlálásnál az anyanyelvre, a nemzetiségre, a vallásra és az egészségi állapotról vonatkozó kérdésre a válaszadás önkéntes volt. Közvetett módon, az állami, az egyházi és a civil szervezetek kommunikációs kampányaival próbálták a lakosságot mind nagyobb számban önkéntes válaszadásra bírni (*Lakatos, 2003*).

A népszámlálási információk valóságtartalmának vizsgálatára a népszámlálások szervezői számára az elmúlt évtizedek során – nem függetlenül a technikai fejlődéstől – egyre több lehetőség kínálkozott, amelyek közé tartozott az összeírás résztvevőinek helyszíni ellenőrzése, az adatok konzisztenciájának, logikai összefüggéseinek vizsgálata, több esetben az adatok megbízhatóságának megállapítására végzett utóellenőrzési összeírások, illetve más statisztikai felvételek, adminisztratív adatforrások információinak bevonása is.

2.4. A népszámlálások rendszeresen ismétlődő összeírások

Már az 1872. évi szentpétervári statisztikai kongresszus azt ajánlotta, hogy az egyes országok periodikusan ismétlődően, általában tízéves időközönként tartsanak népszámlálást, lehetőleg azonos évben, hogy biztosítsák a nemzetközi összehasonlíthatóságot. Mint az eszmei időponttal kapcsolatos rendelkezéseknél láttuk, Magyarországon ennek az alapelvnek – néha ugyan egy-két éves csúszással (például 1949, 2001, 2022) – eleget tettek, és a legnehezebb körülmények között is biztosították a népszámlálások végrehajtásának lehetőségét. Azonban már a kezdetektől érzékelték, hogy a tízéves periódus túl hosszú időszakot ölel fel, és az adott ország társadalmi-gazdasági változásai ezen időszakon belül is erőteljesebbek lehetnek, a népszámlálások egyes adatai aktualitásukat veszthetik. Ezen némi- leg segítettek az évtized közepi kisebb-nagyobb összeírások, Magyarországon például az 1893. évi romaösszeírás, az 1895. évi mezőgazdasági összeírás, vagy az 1960-as évektől rendszeressé váló általános mezőgazdasági összeírás, majd az időközben felálló adminisztratív nyilvántartások, amelyek közül igen nagy jelentőségű volt az állami anyakönyvezés 1895. évi bevezetése, új alapokra helyezve a népmozgalmi statisztikát.

Magyarországon népszámlálási tematikájú, évtized közepi, teljes körű, a népesség és a lakások egészére kiterjedő népszámlálást nem hajtottak végre, ezért a hosszú időszakból adódó problémák orvoslására 1960 és 2022 között különböző

nagyságú mintavételen alapuló, évtized közepi ún. kis népszámlálásokat, mikro-cenzusokat tartottak (Lakatos, 2016). A magyarországi mikro-cenzusok általában a népesség és a lakásállomány 2%-ára terjedtek ki, a teljes körű összeírásokéhoz hasonló tematikával. (A mikro-cenzusok már a kezdetektől betöltötték bizonyos próba jellegű funkciót is, tekintettel arra, hogy a népszámlálásokénál jóval alacsonyabb költségvetés révén bátrabban ki lehetett próbálni bizonyos kérdésfeltevési tartalmakat és technikákat, valamint feldolgozási módszereket, amelyek tapasztalatait a mikro-cenzusokat követő népszámlálásoknál hasznosíthatták).

A 20. század második felében egyre inkább előtérbe került az adminisztratív nyilvántartásokon alapuló népszámlálások végrehajtásának lehetősége, ami kiváltja a hagyományos módszerrel végrehajtott népszámlálásokat. Főleg a skandináv országok értek el e területen jó eredményeket, de ezen alternatív módszert egyre több, főleg európai ország alkalmazza. Az adminisztratív nyilvántartások népszámlálási célú hasznosításának egyik jelentős előnye, hogy a nyilvántartáson alapuló népszámlálást rövid időközönként, tetszőleges időpontban is végre lehet hajtani, így lerövidítve az évtizedek óta alkalmazott tízéves periódust, de megtartva a rendszeresen ismétlődő népszámlálások alapelvét. Magyarországon az elmúlt több mint 150 évben még nem tartottak adminisztratív nyilvántartáson alapuló népszámlálást, de egyes elemeit már 1990-től, a hagyományos népszámlálási felvételeknél is alkalmazták (Rózsa, 2005).

2.5. A népszámlálások teljes körűek (általánosak), egy meghatározott területen minden személyre és lakásra kiterjednek

Egy ország teljes lakosságának és lakásállományának összeírása igen összetett feladat, a teljeskörűség biztosítása érdekében már a népszámlálásokat megelőző időszakban is számos intézkedésre volt (van) szükség. Ezek jellege, összetettsége koronként változott, de van néhány jellemző, amely minden népszámlálásra érvényes volt. Ezek közé tartozott, hogy e nagy volumenű összeírást csak úgy lehet végrehajtani, hogy például Magyarországon a KSH mellett a helyi közigazgatási szervek is részt vesznek a népszámlálások előkészítésében, végrehajtásában. A népszámlálások során általában a szakmai előkészítés (például a kérdőívek, kitöltési utasítások összeállítása) és az irányítás, a kérdőívek adatainak feldolgozása, a népszámlálási adatok közzlése a KSH, a területi előkészítés, a számlálóbiztosok, felülvizsgálók szervezése, az összeírás végrehajtása, a kérdőívek begyűjtése és a KSH felé történő továbbítása a helyi közigazgatási szervek feladata volt. Ez utóbbi feladategyüttes végrehajtásában alapvető szerepe volt az 1960–2001. évi népszámlá-

lások esetében, hogy 1952-ben felállították a KSH területi igazgatóságait, felügyelősegeit, és e szervezeti egységek hatékonyan segítették mind a KSH Központ, mind a helyi közigazgatási egységek munkáját, mintegy összekötő kapocsként funkcionáltak a KSH és a helyi közigazgatási szervek között.

A népszámlálás területi előkészítésében igen fontos feladat a közigazgatási egységek (városok, községek), ezen belül a településrészek nevének, jogállásának, a településrészek lehatárolásának területi egyeztetése, az előző népszámlálás óta bekövetkezett változások jogszabályi ellenőrzése, a területi változások átvezetésének kontrolálása, és az így keletkezett információk beépítése a helységnévtár adatbázisába. (Az 1870-es évektől a KSH állította össze a közigazgatási jellegű nyilvántartásként funkcionáló helységnévtárat, amelyhez a mindenkori népszámlálások szolgáltatották az adatokat.)

A területi előkészítésnek minden népszámlálásra jellemző feladata a számlálókörzetek kialakítása, a számlálókörzeti címjegyzék elkészítése. Természetesen e feladat elvégzésének módszereiben, kivitelezésében a technikai lehetőségek függvényében voltak eltérések a népszámlálások között, sokat számított a helyi közigazgatási szervek nyilvántartásainak fejlettsége, naprakészsége. A feladat végrehajtását jelentősen segítették az 1960-as népszámlálástól alkalmazott, minden települést magában foglaló utca- és házsámjegyzékek, amelyek alapul szolgáltak ahhoz, hogy senki ne maradjon ki az összeírásból (*Klinger–Szabady, 1958*). A közigazgatási nyilvántartások részleges alkalmazásának példájaként felhozható, hogy az 1990. évi népszámlálás előkészítése során az Állami Népeség-nyilvántartó Hivatal (ÁNH) készítette el – településenként – saját adatállományából az aktuális utca-, házsám- és lakásjegyzéket. Ezt a címjegyzéket az 1990. évi népszámlálás adatai segítségével aktualizálták, számítógépre vitték, majd az ezt követő népszámlálásoknál a mindig aktuális adatokkal módosították, és az összeírások technikai lebonyolításának alapjává tették, amivel el lehetett végezni a számlálókörzetek kialakítását, települési, településrészi térképek elkészítését. A munkát a technikai fejlődés révén 2001-től már térinformatika alkalmazásával végezték el (*Tóth, 2003*).

A magyar népszámlálások történetében 1960-tól terjedt el a próbaszámlálás intézménye, ami alkalmat adott az egyre bővebb népszámlálási tematikákat tartalmazó kérdőív tesztelésére, az összeírási módszerek és feldolgozási technikák kipróbálására, és nem utolsósorban az adminisztratív adatállományok népszámlálási célú hasznosítási lehetőségének vizsgálatára. Főleg ez utóbbi módszertani vizsgálódás céljai közé tartozott annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy az adminisztratív nyilvántartások felhasználása mennyiben tudja segíteni a népszámlálások teljességének biztosítását. Különösen a 2011. és a 2022. évi népszámlálás előkészítését szolgáló próbaszámlálások vizsgálták, hogy egyes adminisztratív nyilvántartások, főleg a népeség-nyilvántartás adatállománya milyen mértékben tér

el, illetve egyezik a KSH által 2007 óta vezetett, általános célú címregiszterével, és e próbaszámlálások tapasztalatai alapján pontosították a teljeskörűséget jelentős mértékben biztosító címregisztert (*Waffenschmidt, 2011*).

A népszámlálási összeírások sikerességét jelentősen elősegítette a népszámlálással kapcsolatos kommunikáció hatékonysága, az, hogy milyen mértékben sikerült a lakosságot tájékoztatni a népszámlálás céljáról, hasznosságáról, az együttműködés fontosságáról. Annak ellenére, hogy a népszámlálási felvétel során a válaszadás kötelező, döntő mértékben számít a lakosság hozzáállása, válaszadó készségének magas színvonala.

Az 1870 és 1920 közötti népszámlálások kommunikációs rendszere, technikája az eltelt évek alatt alig változott, mindössze néhány hagyományos propagandaeszköz (például hatósági körlevelek, hirdetések, egyházi megszólalások) használatára szorítkozott, és főleg az összeírást közvetlenül megelőző, illetve az összeírás alatti időszakra koncentrált. Az 1930 és 1949 közötti időszak népszámlálásai már felhasználták a korszak új – a filmhíradó, a rádió nyújtotta – lehetőségeit, de a kommunikáció még főleg hagyományos eszközökkel történt. 1960 és 2001 között a kommunikáció kibővült a televízió adta lehetőségekkel, 2011-től pedig már az internet is segítette a népszámlálások kommunikációját (*Lakatos, 2003*).

Míg a próbaszámlálások az elkövetkezendő népszámlálások kérdőíveit, módszereit tesztelték, addig a magyarországi népszámlálások esetében – szintén 1960-tól – a lezajlott népszámlálás adatminőségét közvetlenül a teljes körű összeírás után, a legfontosabb jellemzőkre vonatkozó, mintavételes utóellenőrzési felvétel segítségével mérték. Ezt a módszert alkalmazták az 1970-es, az 1980-as és az 1990-es népszámlálásoknál, ezt követően már mind a teljességet, mind az adatminőséget főleg adminisztratív vagy egyéb, például háztartás-statisztikai adatokkal történő összevetés segítségével vizsgálták (*Rózsa, 1989; Sánta, 2000*).

A népesség teljes körű összeírásának biztosítása azt is jelenti, hogy a népszámlálás során felvett személyeket egyszer és csak egyszer vegyék számba. E nem könnyű feladat végrehajtására a népszámlálások története során több módszertani megoldást alkalmaztak. Általános szabály volt, hogy mindenkit össze kellett írni, aki az eszmei időpontban életben volt, mégpedig azon az összeírási helyen, ahol az eszmei időpontban megfelelt az összeírás körébe tartozó személy kritériumainak. A jelenlétre, illetve a lakóhely címére vonatkozóan több kérdést is feltettek, amelyek alapján az adatok feldolgozását különféle népességcsoportosítások szerint is elvégezhették (*Czibulka–Klinger, 1998*). E meglehetősen bonyolult művelet eredményeképpen az 1870 és 1960 közötti népszámlálási adatok külön megjelölés nélkül a jelenlévő népességre vonatkoztak, ami olyan személyeket jelentett, akik az eszmei időpontban az adott területen tartózkodtak. Magyarországon az 1950-es évektől – adminisztratív szempontból – nyilvántartották azokat a személyeket, akik valamelyik lakásban állandóan vagy ideiglenesen laktak, ezért a népszámlálás

szervezői az adatfelvételkor figyelembe vették ezt a tényt, és a népességcsoportokat e szerint alakították ki. Így az 1970., az 1980. és az 1990. évi népszámlálási adatok a bejelentett lakónépességre vonatkoztak, ebbe a kategóriába tartozott az adott területen bejelentett állandó lakóhellyel rendelkező személy, akinek nem volt ideiglenes tartózkodási helye, valamint az összeírás helyén bejelentett ideiglenes tartózkodási hellyel rendelkező személy (a bejelentett állandó lakóhelyük területétől függetlenül). A rendszerváltozás után rendkívül felgyorsultak a bel- és külföldi népességmozgások, ezért egyre kevésbé adott biztos támpontot az adminisztratív alapú bejelentettség ténye, így a 2001., a 2011. és a 2022. évi népszámlálásnál az adatok már a népszámlálási lakónépességre vonatkoztak, ami azon személyek csoportját jelentette, ahol az adott személy – bejelentéstől függetlenül – az összeírás helyén ténylegesen, életvitelszerűen tartózkodott. (A visszatekintő adatokat tartalmazó népszámlálási közlemények általában megjelölik, hogy az adott időszakra mely népességcsoportosítás vonatkozik.)

3. A népszámlálások tematikája, kérdőívei

A közigazgatás működtetése szempontjából nagy jelentősége van annak, hogy a kormányzat rendelkezésére álljanak az ország lakosságára és lakásállományára vonatkozó teljes körű információk, ezért a népszámlálási tematika összeállításakor figyelembe kellett venni a mindenkori kormányzat adatigényeit. Ezek az igények általában megegyeztek azzal, hogy szülessenek a népszámlálásról népszámlálásra felvett alapvető, demográfiával, iskolázottsággal, foglalkoztatottsággal, a lakások összetételével, minőségével kapcsolatos adatok, de mindig voltak olyan kérdések is, amelyeket az adott népszámlálás idején, a történelmi körülmények okán a kormányzat a népszámlálási tematikába felvételre javasolt. (Ilyen volt például 1930-ban a munkanélküliség, 1941-ben a nemzetiség, 2022-ben az egészségi állapot témaköre.)

A korábbi népszámlálások tematikájának összeállításakor főleg a közigazgatás központi és helyi szerveinek adatigényeit vették figyelembe, azonban a rendszerváltozás után már a magánszektor, a nemzetiségi, a vallási és a civil szervezetek szempontjai is megjelentek a népszámlálási programok összeállítása során. (Például a 2001. évi népszámlálásakor a nemzetiségi témára vonatkozó részletes kérdések kialakításakor maximálisan figyelembe vették a nemzetiségi szervezetek javaslatait.)

A nép- és lakásszámlálás tematikájának összeállításakor általában a tudományos élet képviselőinek a véleményét is figyelembe vették, az informatikai forradalomnak köszönhetően a népszámlálási adatokat a tudományos szféra is egyre intenzívebben hasznosítja, így tapasztalatai is jobban beépülnek a kialakítandó népszámlálási kérdéskörökbe. A tudományos körök igényei azonban esetenként túlmutatnak a népszámlálási összeírás lehetőségein, ezért a népszámlálási tematika összeállításakor ezeket az igényeket nem könnyű egyszerűsített formában a népszámlálási kérdéssor kidolgozásánál érvényesíteni. (Például az iskolázottság, foglalkoztatottság vizsgálatához a tudományos kutatásnak jóval bővebb információra lenne szüksége, mint amit a népszámlálási felvételek biztosítani tudnak.)

A népszámlálások nemzetközi harmonizációja már a kezdetektől megkövetelte a népszámlálási tematikák összhangjának a megteremtését. Ez a folyamat különösen a 20. második felétől gyorsult fel, az ENSZ 1950-től sorra adta ki népszámlálási ajánlásait, amelyek nemcsak a tematikára összpontosítottak, hanem az adatok közlését is táblázási programjai segítségével igyekezett egységesíteni. Az Európai Közösség is ettől az időszaktól kezdve bocsájtott ki ajánlásokat, amelyek az integráció előrehaladásának eredményeként a tematikák egy részét a tagországok, így Magyarország számára is kötelezővé tették (*Klinger, 1959*).

A népszámlálási tematika összeállításának egyik alapvető szempontja, hogy a népszámlálási információk időben, országosan, területileg és nemzetközileg is összehasonlíthatók legyenek. Összeállítása során összetett feladatot jelent, hogy e követelmények mindegyikét érvényesíteni lehessen. E feladat végrehajtása különösen akkor vált szerteágazóvá, amikor a népszámlálási tematika különösen a 20. század második felétől elkezdett bővülni, így az egyre inkább részletesebbé, bonyolultabbá váló kérdésköröknél is biztosítani kellett az adatok összehasonlíthatóságának a szempontjait.

A népszámlálási kérdéssor bővítésének határt szab a lakosság terhelhetősége, ezért a kérdőívek kitöltésének idejét is e kívánalom szerint kellett kialakítani. (A próbaszámlálások egyik fontos feladata volt a kitöltési idő optimalizálása.) A népszámlálások története során több kísérlet is történt arra, hogy ezt a problémát kezeljék. Az 1970. és az 1990. évi hazai népszámlálásoknál a népesség 25, illetve 20%-ától kérték az alapkérdőívhez képest részletesebb kérdőív kitöltését (valamint az összeíróknak történő válaszadást), így mentesítve a lakosság többségét a részletesebb válaszadástól. (Tulajdonképpen a korábban említett, 1960-tól rendszeressé váló mikrocenzusok részletesebb tematikája is próbálta kiegészíteni a népszámlálások során felvett alapinformációkat, ekként pótolva a teljes körű népszámlálásoknál esetleg fellépő információhiányt.) A népszámlálások szervezőire nagy nyomás nehezedett, hogy az összeírásokhoz csatlakoztassanak egyéb, adminisztratív, illetve statisztikai jellegű felvételeket, aminek egyik hozadékaként a népszámlálási témakört is kibővíthetőnek vélték. Például 1930-ban a népszámlálással egy időben

külön statisztikai felvételt hajtottak végre a magániparosokra és kiskereskedőkre vonatkozóan (*Kovács, 1930*), 1949-ben anyakönyvi összeírólapot, a vakok név- és lakcímjegyzékeinek összeállítását célzó nyilvántartási lapot is hozzárendeltek a népszámlálás alapkérdőívéhez.

Az informatika fejlődésének is köszönhető, hogy a népszámlálási adatállományokat – megfelelő jogszabályi környezetben – egyre nagyobb hatékonysággal lehet adminisztratív, illetve más statisztikai felvételek anyagaival összekapcsolni, ezáltal is bővítve a tematikát. Ilyen előremutató kezdeményezés volt a 2000. évi általános mezőgazdasági összeírás (ÁMÖ) és a 2001. évi népszámlálás adatainak összekapcsolása, amely után részletes információk álltak rendelkezésre az egyéni gazdaságok szereplőire vonatkozóan, elemzési lehetőséget biztosítva a speciális mezőgazdasági területen dolgozók demográfiai, iskolázottsági, foglalkoztatottsági helyzetéről és lakáskörülményeiről (*Laczka–Czibulka, 2000*).

A népszámlálási tematikák végül a kérdőív összeállításában öltöttek formát, ezért nem volt mindegy, hogy egy-egy népszámlálási kérdőívet milyen szempontok alapján rendeztek össze. Ezek közé tartoztak a kérdőív formai (például alapszín, betűtípus), illetve a tartalmat érintő megoldásai (például a kérdések megfogalmazása, nyelvezete, kiegészítő információk elhelyezése, a számítógépes feldolgozás szempontjainak figyelembevétele). A magyarországi népszámlálások döntő részben egyéni kérdőíveket használtak, csak 1870-ben és 1960-ban alkalmaztak lajstromos kérdőíveket, amelyeken több személyt is össze lehetett írni.

4. A népszámlálások irányítása, végrehajtása

A népszámlálások többségénél hagyományos, interjú módszerrel történt az összeírás, a kulcsszereplő az összeíró (számlálóbiztos) volt. (A népszámlálások végrehajtásához alapvető feladat volt az összeírók szervezése, felkészítése az összeírásra, például 1900 és 1960 között jelentős létszámban, kezdetben kötelező jelleggel alkalmaztak pedagógusokat, 1960-tól pedig már a társadalom szélesebb rétegeiből, többnyire a közigazgatás alkalmazottaiból is bevontak munkaerőt e jelentős feladat elvégzésére.) Ugyanakkor már a kezdetektől lehetőség volt arra, hogy az adatszolgáltató maga töltse ki a kérdőívet, esetleg az összeíró segítségével. 1870 és 1949 között, annak ellenére, hogy a népszámlálások szervezői az önkéntest ajánlották, a gyakorlatban szinte teljes egészében interjú módszerrel, az összeíró által történt az adatfelvétel. Az utóbbi módszert a népszámlálás irányítói 1960 és 2001 között kötelezővé tették, és csak kivételnek tekintették az önkéntest

lehetőségét. Az internet megjelenése alapvető változásokat hozott a népszámlálási összeírások módszerében, ugyanis 2011-ben és a 2022. évi népszámlálásnál újra előtérbe került az önkitöltés módszerének alkalmazása, e népszámlálások szervezői arra ösztönözték a lakosságot, hogy minél nagyobb számban használják ki az internetes önkitöltés lehetőségét. 2011-ben még arra is volt mód, hogy – kívánság szerint – papíralapon töltsék ki a kérdőíveket, azonban az összeírás döntő többsége interjú módszerrel történt. A már Magyarországon is meglévő igen fejlett digitális kultúrát jelzi, hogy 2022-ben az internetes önkitöltés határozta meg az összeírást, sőt a kisebb részben alkalmazott interjú módszerrel történt adatfelvételnél az összeírók csak elektronikus formájú kérdőívet használtak (tablet alkalmazásával). Így a népszámlálások történetében ez volt az első népszámlálás, amelynél egyáltalán nem alkalmaztak papíralapú kérdőívet.

A népszámlálások szervezői mindenkor nagy figyelmet fordítottak az összeírás anyagának az ellenőrzésére, a megfelelő minőség biztosítására. Ezért fontos szereplője volt az összeírásnak a felülvizsgáló, aki egyfelől közvetlenül irányította, segítette az összeírókat feladataik ellátásában (tanácsokat adott, közvetítette a menet közbeni szakmai utasításokat az összeírók felé), másfelől ellenőrizte az összeírást, az összeírás anyagát, és segített a kérdőíveket eljuttatni az összeírást szervező intézményekhez, többnyire a helyi igazgatási hatóságokhoz. Miután az összeírás végrehajtásáért elsősorban az utóbbiak voltak a felelősek, munkatársaik az összeírás közvetlen irányításában jelentős számban vettek részt – különösen 1960-tól felülvizsgálóként –, mivel így jól tudták közvetíteni az összeírók felé a szakmai és egyéb központi és helyi utasításokat.

A 19. század végére kialakult a népszámlálásokért felelős szervezeti rendszer, amelynek központi eleme volt, hogy a végrehajtásért a helyi közigazgatási szervek felelnek. A jogszabály a személyi felelősséget megerősítette azzal, hogy meghatározott személyre, az adott törvényhatóság (önkormányzat) első tisztségviselőjére (jegyzőre, polgármesterre) delegálta az összeírás szervezésének és végrehajtásának irányítását. A népszámlálások történetében a szakmai irányítás a KSH feladata volt, és az adatok végső ellenőrzését, feldolgozását is a KSH munkatársai végezték. 1960-tól a KSH a helyi szervei, a területi igazgatóságok segítségével jobban tudta támogatni a népszámlálás végrehajtásával kapcsolatos feladatokat, szorosabb ellenőrzést és közvetlenebb szakmai tanácsokat tudott biztosítani a helyi közigazgatási szerveknek, aminek köszönhetően jelentős mértékben javult az összeírás minősége, az adatfeldolgozásra előkészített anyag pontossága.

5. A népszámlálási adatok feldolgozása

A népszámlálási adatok feldolgozása – már csak a mennyiség okán is – mindig jelentős kihívások elé állította a népszámlálások szervezőit. A papíralapon végrehajtott népszámlálások esetében igen nagy feladat volt a kérdőíveknek és a hozzájuk tartozó különböző összesítéseknek a feldolgozásra történő előkészítése és a KSH-ba történő eljuttatása.

1870 és 1920 között, valamint 1941-ben a népszámlálások kérdőíveinek feldolgozása kizárólag kézi úton történt, igen jelentős munkaerő bevonásával. Az 1870. évi népszámlálás szervezői még a közigazgatás helyi szerveire bízta a népszámlálási adatok feldolgozását, azonban e módszer negatív tapasztalatai miatt az ezt követő népszámlálások esetében e nagy munkát a KSH munkatársai végezték (*Thirring, 1983; 1988; 1989*).

Szintén az első hazai népszámlálás tapasztalatai vezettek oda, hogy a lajstromos kérdőívek helyett a népszámlálások történetében – az 1960. évi népszámlálás kivételével – egyéni számlálólapokat használtak. Ezek feldolgozása jelentős számú kombinációs lehetőséget biztosított, így a népszámlálási adatok egyre szélesebb körű tájékoztatásra adtak lehetőséget. A kézi feldolgozás természetéből adódott, hogy igen fontos volt a kérdőívek feldolgozásának megtervezése, mivel, ha már különböző szempontok szerint válogatták, szortírozták a kérdőíveket és különböző összesítő ívekre felvezették az adatokat, már csak igen nagy munkaráfordítással, időfelhasználással lehetett egy esetleges utólag keletkezett igény szerint újracsoportosítani a számlálólapokat. Népszámlálásról népszámlálásra egyre több szempont szerint válogatták, csoportosították a számlálólapokat, és így tartalmukban is gazdagodtak az adatközlések.

Az 1930. évi népszámlálás során Magyarországon első ízben az adatok egy részének feldolgozása gépi úton történt. Továbbfejlesztett Hollerith típusú, Powers mechanikus táblázógépeket és lyukkártyagépeket használtak a számlálólap demográfiai és foglalkozási adatainak egybevetett feldolgozására, miközben az épület- és lakásadatok, valamint a foglalkozások vállalatonkénti információinak feldolgozása kézi úton történt. Ez volt az első népszámlálás, amikor a gépi feldolgozásra való felkészülést gondos előkészítő munka előzte meg, és a kérdőívet ezen szempontok figyelembevételével állították össze, lehetővé téve a válaszok kódszámokká alakítását. Az 1949. évi népszámlálás esetében is az 1930. évi népszámláláshoz hasonlóan történt az adatok feldolgozása, a személyekre vonatkozó adatokat csaknem teljes egészében számítógép igénybevételével, az épületekre, lakóházakra vonatkozó információkat pedig kézi úton dolgozták fel. (Sajnos az 1941. évi népszámlálás esetében – a háború következtében – a népszámlálási adatok gépi feldolgozására nem volt lehetőség.)

1960 és 1990 között a népszámlálási adatok feldolgozása teljes egészében az egyre fejlettebb számítástechnikai eszközök igénybevételével történt. A KSH-nak különleges szerepe volt e korszak számítástechnikai fejlődésének történetében, ugyanis országosan egyik irányítója volt e folyamatnak. A népszámlálások jó alkalmat szolgáltatottak a fejlett számítástechnikai infrastruktúra kiépítésére, fejlesztésére, így az 1960-as népszámlálás esetében már elektronikus lyukkártyagépeket alkalmaztak, majd ettől fogva áttértek a közepes és nagy teljesítményű, belső programozású elektronikus számítógépek használatára. A számítógépek intenzív bevonása a népszámlálások adatfeldolgozási folyamatába igen fontossá tette azt, hogy az adatfelvétel és az adatfeldolgozás során figyelembe vegyék a gépi adatfeldolgozás szempontjait (Czibulka, 2000). Már a kérdőívet is úgy kellett kialakítani – előnyomatott, számozott válaszlehetőségekkel, kódnégyzetek, kódlétrák kialakításával –, hogy lehetővé tegyék a mind gyorsabb és pontosabb adatbevételt a számítógépes rendszerbe. A számítógépes feldolgozás lehetősége még nem váltotta ki teljesen a kézi munkaerő alkalmazását, ugyanis az adatok kódolását, kódrevízióját és az adatrögzítést manuális úton kellett végezni. Az egyre fejlettebb informatikai eszközök jelentős segítséget jelentettek a hibaellenőrzés, az automatikus hibajavítás és pótlás feladatának végzésében, így e fontos munkafolyamatot egyre inkább kézi beavatkozás nélkül hajtották végre.

A számítógépes feldolgozásra történő adatelőkészítés még mindig jelentős költséggel és kézi erő igénybevételével járt, ezért szükségessé vált egy új adatbeviteli rendszer, az OCR (*Optical Character Recognition*) karakterfelismerő rendszer alkalmazása. A 2001. és a 2011. évi népszámlálásnál már ezt alkalmazták, lényege, hogy az összeírás során bejegyzett információk egy részét a számítógép közvetlenül, kézi beavatkozás nélkül alakítja át feldolgozásra alkalmas formává. E technológia használatához azonban további változások váltak szükségessé a kérdőíven, például fontos volt a kérdőív színének megválasztása, az összeírók megfelelő íróeszkővel történő ellátása, a kódnégyzetek megfelelő elhelyezése. Az OCR-es technológia alkalmazása főleg az adatbevételt segítette, mivel a gondosan előkészített kérdőív adatbevételét ún. szkennelés alkalmazásával már a számítógép végezte el.

A 2011. évi népszámlálásnál döntő részben, a 2022. évi népszámlálásnál már teljes egészében az elektronikus adatfelvétel okán ezekre a munkafolyamatokra sem volt szükség, az adatfeldolgozás teljes mértékben elektronikusan történt. Az elektronikus adatfelvétel tovább segítette, gyorsította a hibaellenőrzést, az adatjavítást, az automatikus hibajavítást és pótlást, így a végleges adatállományok kialakításának időintervalluma lényegesen lerövidült, és az adatok közlése a népszámlálás végrehajtásának időpontjához képest egyre közelebb került. Az informatika fejlődésének köszönhetően 1960-tól egyre gyorsabbá és hatékonyabbá vált a népszámlálási adatállományok kialakítása, 2022-re már odáig jutott a rendszer,

hogyan a felhasználó a népszámlálási tájékoztatási adatbázisból – adatvédelmi szempontokat is figyelembe véve – a saját szempontja szerint tudja lekérdezni a népszámlálási információkat, a népszámlálási adatok kutatási célú hasznosítására pedig a KSH által felállított kutatószoba ad lehetőséget.

6. A népszámlálási adatok közzétevése

A népszámlálási adatok publikálását meghatározta, hogy az adott népszámlálás időszakában milyen volt a politikai-társadalmi környezet, milyen anyagi lehetőségek voltak biztosítva, milyen technikai színvonalon történt a feldolgozás, és milyen főbb témakörökben várt tájékoztatást az aktuális politikai-gazdasági vezetés, valamint a közvélemény. A népszámlálások közzétevési rendszerének volt egy tradicionális eleme, az az igény, hogy közel azonos struktúrában, tartalommal, tematikával jelenjenek meg a népszámlálási adatok (*Czibulka–Lakatos, 2001*). A számítástechnika alkalmazása, fejlődése 1960-tól jelentősen megváltoztatta a népszámlálások adatközzétevési rendszerét is, ami az internet megjelenésével 2001-től még inkább átalakult.

Miután a népszámlálások feldolgozásának időigénye jelentős, felmerült az igény, hogy az adatfelvétel után történjen egy gyors kigyűjtés, amelyet 1949 és 2011 között a számlálókörzeti gyűjtőívek, 2022-ben a kérdőívek alapján végeztek el, és ennek köszönhetően néhány fontos előzetes, de nem végleges adatot, például a népesség számát az adatfelvételhez legközelebbi időpontban, néhány hónapon belül közzétehető. A számítástechnika teljes körű bevonása a népszámlálási adatok feldolgozásába lehetővé tette, hogy 1960-tól az előzetes kigyűjtésnél bővebb, részletes, a népszámlálási tematika legfontosabb elemeit magába foglaló, többnyire 2%-os mintán alapuló előzetes kiadvány jelenjen meg az eszmei időpontot követő egy éven belül.

Minden eddigi népszámlálás esetében jelentek meg különböző tematikájú, változó terjedelmű témakötetek, amelyek többsége szöveges elemzést is tartalmazott. E kiadványok rendszerint a népszámlálás kérdésköreinek legfontosabb elemeit foglalták össze, amelyek közé a demográfiával, az iskolázottsággal, a foglalkozással, a lakással és 1960-tól a családdal, háztartással kapcsolatos információk tartoztak, ezenkívül más, az adott népszámlálás időszakában fontosnak tartott tartalommal is megjelentek külön témakötetek (például vallás, nemzetiség, fogyatékoság). Az 1970. évi népszámlálás kivételével a censusok szervezői fontosnak tartották,

hogy az adatközlések befejezéseként jelenjen meg egy olyan kötet, amely összefoglalja az adott népszámlálás legfontosabb eredményeit.

A népszámlálások teljeskörűségéből következik, hogy az egyik legfontosabb feladat a minél részletesebb területi adatok nyilvánosságra hozása. Az 1870 és 1949 közötti népszámlálásoknál a területi adatközlés alapvető formája – rendszerint külön kiadványban – a településsor szerinti táblázat volt. 1960 és 2011 között a területi adatközlések alapvetően külön-külön megyei kötetekben jelentek meg. Ezek a megyei kötetek tartalmazták a népszámlálási tematika legfontosabb megyei jellemzőit, ezzel együtt az adott megyére vonatkozó településsoros adatokat is közölték. A területi adatok iránti jelentős igény kielégítését is szolgálta, hogy az 1970. és az 1980. évi népszámlálás esetében – megyénként – a számlálókörzeti adatokat magukba foglaló kiadványok is megjelentek (1990-ben ezeket az információkat már csak elektronikus adathordozón közölték). A KSH fontos, a közigazgatást is kiszolgáló, az 1870-es évek elejétől megjelenő kiadványa a helységnevtár, amelyben más közigazgatással kapcsolatos információk mellett megjelennek az aktuális népszámlálás településszintű, a népességszámra és a lakások számára vonatkozó adatai. A számítástechnika fejlődése 1960-tól azt is lehetővé tette – az adatvédelmi szempontok betartása mellett –, hogy különböző területi részletességű, egyedi igény szerinti adatokat is össze lehessen állítani, egyre gyorsabban és felhasználóbarát módon.

A népszámlálási felvételek fontos részét képezi a népszámlálási folyamatokat jellemző módszerek leírása, ismertetése. Az 1870 és 1949 közötti népszámlálásoknál ez nem összefoglaló jelleggel, különböző kiadványokban, jellemzően a témakötetekben történt meg. 1960-tól is a témakötetekben, az adott változókhoz kapcsolódóan jelentek meg az aktuális fogalmak magyarázatai, de fontos újítás volt, hogy egy külön megjelenő módszertani kiadványban foglalták össze az adott népszámlálással kapcsolatos, a felvétel előkészítésétől az adatok közléséig terjedő összes módszertani tudnivalót. A kiadványnak fontos részét képezik azok az áttekintő táblázatok, amelyek a népszámlálások kérdésanyagát 1870-től összefoglalóan közölték. Ezekben a táblázatokban jelezték azokat a kérdéseket, amelyeket az aktuális népszámlálás során kérdeztek és feldolgoztak, kérdeztek, de nem dolgoztak fel, kérdeztek, feldolgoztak és közölték, valamint az adott kérdést más kérdések alapján feldolgozták és közölték.

Bár nem a hivatalos adatközlések közé tartoznak, meg kell említeni a statisztikai szakfolyóiratokban, különösen a Statisztikai Szemlében megjelenő, a népszámlálási adatokkal kapcsolatos társadalmi, gazdasági, történeti és módszertani elemzéseket, tanulmányokat, amelyek sokszor a hivatalos közléseknél részletesebben, kutatói igénnyel vizsgálják és mutatják be az aktuális népszámlálások adatait.

Az informatika fejlődése a népszámlálási adatok közlésére is alapvető jelentőséggel hatott, az adatok nyilvánosságra hozatalakor az aktuális technológia minden

addigi eredményét maximálisan kihasználták, például az 1990. és a 2001. évi népszámlálás adatait különböző csoportosításban CD-ROM adathordozón is kiadták. A legutóbbi három népszámlálás kiadványai az online térben is megjelentek, és hozzáférhetőek lettek a tájékoztatási, kutatási célú adatbázisok. Az adatközlések egyre fontosabb részeivé váltak az interaktív tematikus térképek, és egyre fontosabbá, 2022-ben meghatározóvá lett az egyéni adatkérések online térben történő teljesítése. A mind erőteljesebb kutatói igények kiszolgálására a KSH létrehozott 2009-ben egy kutatószobát, amelyben egyéb statisztikák mellett számos, 1970 utáni népszámlálási adatállomány, adatbázis vált a kutatók számára elérhetővé.

A nemzetközi és a hazai irányzatnak megfelelően nagy erővel folyik a papír-alapú dokumentumok digitalizációja, így a KSH Könyvtár gondozásában már online elérhetőek az 1870 és 1990 közötti hagyományos népszámlálási kiadványok, kapcsolódó kötetek (Népszámlálási Digitális Adattár). A 2001. évi népszámlálás óta az online felületen megjelent kiadványok folyamatosan elérhetőek a KSH népszámlálási információkat is megjelenítő honlapján.

A magyar népszámlálások több mint 150 éves története lényegében a hagyományos módszerrel végrehajtott népszámlálások története, bár 2011-ben és 2022-ben az internet alkalmazásával a korábbiakhoz képest már jelentős eltérések voltak az adatok felvételében, feldolgozásában és közlésében. Nagyon valószínű, hogy befejeződött a hagyományos módszerrel végrehajtott népszámlálások története, az ezt követőket már teljesen a digitális korszak kívánalmai szerint fogják végrehajtani, alapvető szerepet fognak kapni az online térben feldolgozható, egymással összekapcsolható adminisztratív nyilvántartások, teljesen más alapokra helyezve a korábbi népszámlálások módszertanát, azzal, hogy a jelen tanulmányban bemutatott népszámlálási alapelvek valószínűleg továbbra is érvényesülni fognak.

Irodalom

- Czibulka Z. (2000): A feldolgozási technológia változásának hatása a népszámlálási összeírásokra. *Statisztikai Szemle*. 78(10–11), 813–826.
- Czibulka Z. – Klinger A. (1998): A népszámlálások népességszortosításai és az ezzel összefüggő kérdések, a hazai és nemzetközi gyakorlat, valamint a nemzetközi ajánlások közötti összhang megteremtésének kérdésében. In: Kepecs J. (szerk.): *Népszámlálás az ezredfordulón I. (tanulmányok)*. KSH, Budapest, 1998, 23–45.
- Czibulka Z. – Laczka S-né (2000): Az AMÖ és a népszámlálás adatainak együttes kezelése. In: Kepecs J. (szerk.): *Népszámlálás az ezredfordulón I. (tanulmányok)*. KSH, Budapest, 2003, 251–259.
- Czibulka Z. – Lakatos M. (2003): A népszámlálások adatközlései. In: Kepecs J. (szerk.): *Népszámlálás az ezredfordulón I. (tanulmányok)*. KSH, Budapest, 2003, 102–140.
- Földes B. (1939): Néhány adalék a statisztikai összeírások problémáihoz, különös tekintettel a népszámlálásokra. *Statisztikai Szemle*. 17(4), 403–412.

- Klinger A. (1959): Az Európai Statisztikusok Értekezlete Népszámlálási Munkacsoportjának negyedik ülészsaka. *Statisztikai Szemle*. 37(3), 313–319.
- Klinger A. – Szabady E. (1958): Az 1960. évi népszámlálás tervezete. *Statisztikai Szemle*. 36(5), 393–414.
- Kovács A. (1930): Az 1930. évi népszámlálás. *Statisztikai Szemle*. 8(11), 357–963.
- Lakatos M. (1989): Változások a népszámlálások gyakorlatában és az eredmények felhasználásában. *Statisztikai Szemle*. 67(8–9), 770–778.
- Lakatos M. (1995): A népszámlálások múltja, jelene, jövője. In: Klinger A. – Kepecs J. (szerk.): *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi. III. köt.* Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- Lakatos M. (2000): Az adatvédelem jogi szabályozása a magyar népszámlálások történetében. *Statisztikai Szemle*. 87(10–11), 794–812.
- Lakatos M. (2003): A magyar népszámlálások kommunikációja. *Statisztikai Szemle*. 81(2), 172–190.
- Lakatos M. (2016): A magyarországi mikrocenzus története és a 2016. évi mikrocenzus. *Statisztikai Szemle*. 94(10), 1004–1031.
- Lakatos M. – Heincz E. (2004): A Központi Statisztikai Hivatal szerepe a német lakosság kitelepítésében. A Magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás. MST Statisztikatörténeti Szakosztálya, KSH Levéltár. Budapest.
- Őri P. – Pálházy L. (1989): A népszámlálások története és főbb jellemzői Magyarországon. *Statisztikai Szemle*. 67(8–9), 801–813.
- Romsics I. (2017): Magyarország története. Budapest, Kossuth Kiadó, 543.
- Rózsa G. (1989): A népszámlálások és a lakások utóellenőrzése. *Statisztikai Szemle*. 67(8–9), 788–800.
- Rózsa G. (2005): *Statisztika és információs kultúra esete*. Doktori disszertáció, Budapest, 2005, 211.
- Rózsa G. – Kovács M. (2017; 2018): A hivatalos magyar népszámlálások és más nagy összeírások, 1870–2016. *Statisztikai Szemle*. I. rész: 95(11–12), 1159–1180. II. rész: 96(1), 65–90.
<https://doi.org/10.20311/stat2017.11-12.hu1159>
<https://doi.org/10.20311/stat2018.01.hu0065>
- Sánta J. (2009): Az utóellenőrzési módszer, különös tekintettel a 2001. évi népszámlálásra. *Statisztikai Szemle*. 78(10–11), 827–841.
- Thirring L. (1983; 1988; 1989): *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I., II., III. rész.* KSH, Budapest (A III. részt, az 1949. évi népszámlálás történetét Thirring Lajos hagyatéka alapján összeállította Dallos Ö-né, az 1960–1980. évi népszámlálások történetét nem tartalmazza a kiadvány.)
- Tóth T. (2003): A népszámlálás térképészeti és térinformatikai fejlesztései. In: Kepecs J. (szerk.) *Népszámlálás az ezredfordulón 4.* KSH, Budapest, 2003, 45–52.
- Waffenmichdt J-né (2011): A 2011. évi népszámlálást előkészítő próbafelvételek tapasztalatai. *Statisztikai Szemle*. 89(7–8), 729–742.